

O proměně světového nazírání

Rudolf Steiner

Dornach, 25. března 1922

Již častěji jsme obraceli pohled na nazírání starších dob, chceme to učinit v jistém smyslu také dnes, a to s tím cílem, abychom získali několik hledisek pro historické vhledy do lidstva a do vývoje lidstva. Jdeme-li tisíciletími zpět ve vývoji lidstva, např. do dob, které označujeme v naší terminologii jako kulturní periodu staroindickou, tak shledáme, že způsob nazírání lidí byl tehdy zcela jiný, než - když vezmeme nyní hned období velmi od toho vzdálené - než způsob nazírání v naší době. Jdeme-li zpět do oněch starších dob, tak víme, že lidé neviděli jednoduše přírodu tak, jak ji vidíme dnes. Lidé viděli přírodu tak, že ve všem, v jednotlivých částech zemského povrchu, v hoře a řece, ale také ve všem, co nejbližší Zemi obklopuje, v oblacích, ve světle atd., vnímali ještě bezprostředně duchovní bytosti. Pro takového člověka oněch starších dob by bylo bývalo nemyslitelné hovořit o přírodě tak, jak to činíme my. Neboť by si byl připadal tak, jako bychom si připadali my, kdybychom - obraz je poněkud groteskní, ale odpovídá naprosto skutečností - kdybychom mohli sedět ve shromáždění mrtvol a potom bychom říkali, že prý! jsme byli mezi lidmi. Co se dnes člověku představuje jako příroda, to by byl člověk tisíce let před naším letopočtem pociťoval jen jako mrtvolu přírody. Neboť ve všem, co ho obklopovalo, vnímal duchovno-duševno. Víme, když se dnešní lidstvo dozvídá z básní nebo ze sdělení mythu a legend, jak kdysi lidé věřili, že se nachází v prameni, v proudící řece, v nitru hor atd. něco duchovně-duševního, tak věří přece, že dávní lidé nechali působit svou fantazii, že básnili. Nu, je to naivní stanovisko. Dávní lidé naprosto vůbec nebásnili, nýbrž vnímali duchovno-duševno právě tak, jako my vnímáme barvy, jako vnímáme pohyby listů atd. Oni vnímali bezprostředně duchovno-duševno a pokládali by právě to, co my nazýváme dnes přírodou, jen za mrtvolu přírody. Ale v jistém smyslu usilovali jednotliví lidé mezi těmito dávnými lidmi o to, aby si získali jiný způsob nazírání než ten, který byl nazíráním všeobecným.

Víte přece, že dnes, když lidé usilují o to, aby získali jiný způsob nazírání, než je obvyklý a jsou-li toho vůbec schopni, potom se stávají „studovanými lidmi“, potom dostávají zprostředkovaně pojmy o tom, co vidí jinak jen zevně. Potom přijímají do sebe vědu, jak se to nazývá. Tato věda, ta neexistovala v oněch dobách, o nichž nyní mluvíme. Sice usilovali také jednotliví lidé za hranice všeobecného nazírání toho, co se právě vědělo ve všedním životě. Jen nestudovali tak, jak se studuje dnes. Konali jistá cvičení. Tato cvičení nebyla taková jako ta, o nichž dnes hovoříme v

anthroposofii, nýbrž byla to cvičení, která byla právě v oněch dobách více vázána na lidský organismus. Byla to např. cvičení, jimiž se vytvářel proces dýchání v poněkud jiný, než čím je od přírody. Lidé tedy neseděli v laboratořích, nekonali experimenty, ale konali jaksi experimenty na sobě samých. Regulovali svůj dech. Např. vdechli, dech zadrželi a snažili se prožívat, co se stalo při takovém změněném duchu v nitru organismu. Taková cvičení dechová nemají být dnes napodobována. Ale kdysi bývala naprosto prostředkem, o němž se lidé domnívali, že dospějí k vyšším poznatkům, než ke kterým mohli dospět, když právě pozorovali přírodu svým obvyklým nazíráním, když tedy viděli vnější věci přírody, jak je vidíme my, ale kromě toho viděli ještě ve všech věcech přírody uvnitř duchovno-duševno.

Když se lidé oddávali takovým cvičením, jejichž podstata se, i když v oslabení, zachovala v tom, co se dnes líčí z Orientu jako cvičení jógy, když tedy lidé měnili svoje dýchání vůči dýchání obyčejnému, potom zmizelo z pohledu na okolí duchovno-duševno, a příroda se stala pro tyto lidi působením takového dýchání takovou, jak ji vidíme dnes my sami. Tedy, aby viděli přírodu tak, jak ji vidíme dnes, museli takoví lidé oněch dávných dob teprve konat cvičení. Jinak jim jaksi vyskakovaly vstříc při jejich nazírání ze všech objektů jejich okolí duchovně-duševní bytosti. Oni zaháněli jaksi tyto duchovně-duševní bytosti tím, že měnili svůj proces dýchání.

Tak měli - použijí-li výrazu, kterého se dnes používá pro ty, kteří takto usilují za hranice všeobecného nazírání - jakožto „učenci“ snahu nemít již kol sebe přírodu produševněnu a produhovněnu, nýbrž mít ji kolem sebe takovou, že ji pocíťovali jako jakousi mrtvolu. Mohlo by se to říci také takto: Tito lidé se cítili, když vyhlíželi ven do přírody, jako ve vlnícím se, duševně-duchovním vesmíru, ale cítili se v něm tak, jak by se dnešní člověk cítil, kdyby snil v živoucích obrazech a z tohoto snění by stěží mohl procitnout. Tak se cítili. Čeho ale dosahovali tito jednotlivci - chceme je tedy nazývat učenci oné dávné doby -, když se vyzvedávali těmito zvláštními cvičeními z tohoto živoucího vlnění a usmrcovali je v nazírání, takže měli skutečně pocit, že mají nyní kolem sebe něco mrtvého, mrtvole podobného? Oč tu usilovali?

Dosahovali tím silnějšího pocitu *já*. Usilovali o něco, čím prožívali sebe samy, čím cítili se v sobě samých. Dnešní člověk říká ve všech okamžicích: *já jsem*, *já* je pro něho vůbec slovo, které má od rána do večera velmi často v ústech, neboť je mu to přirozeným, je mu to samozřejmým. U těchto dávných lidí nebylo toto slovo pro všední prožívání samozřejmým, aby vyslovovali *já* nebo dokonce *já jsem*. To si museli získat. Pro to museli konat nejprve takováto cvičení. A když taková cvičení konali, dospívali k takovému vnitřnímu prožívání, že mohli s jistotou pravdou říci: *já jsem*. Teprve tím přicházeli k vědomí svého vlastního bytí.

Tedy to, co je pro nás něčím samozřejmým, to se stávalo pro tyto lidi zážitkem teprve tehdy, když se o to snažili v onom vnitřním procesu dýchání. Museli nejprve jaksi pro nazírání umrtvit okolí, aby sebe samy probudili. Tím dospěli k přesvědčení, že oni jsou také sami sebou, že si mohli k sobě říci *já jsem*. Ale tímto *já jsem* bylo jim dáno něco, co je zase nám samozřejmým. Byl jim dán vnitřní rozvoj intelektuálnosti. Využili tím možnost mít vnitřní, oddělené myšlení.

Jdeme-li zpět do dob, v nichž udávala tón pro civilizaci dávná orientální nazírání, tak tomu bylo tak, že lidé pociťovali v denním životě oduševnělou přírodu, ale měli zcela slabý, téměř vůbec žádný pocit sebe sama, vůbec nepojímali tento pocit sebe sama v pře-svědčení *já jsem*, že ale jednotliví lidé, kteří byli školeni v mystérijních školách, byli vedeni k tomu, aby toto *já jsem* prožívali. Potom ale neprožívali toto *já jsem* tak, jako myje dnes bereme jako nějakou samozřejmost, nýbrž v okamžiku, kdy k tomu byli dovedeni svým dýchacím procesem, že si mohli vůbec říkat *já jsem* z vnitřního přesvědčení a prožívání, v tom okamžiku prožívali něco, co také dnešní člověk zprvu skutečně neprožívá.

Pomyslete na své dětství. Můžete myslit zpět až k jistému bodu, pak to přestává. Jednou jste byli dětmi, a jak jste tu vnitřně žili jako děti, to nevíte. Jednou vzpomínková možnost přestává. Zcela jistě byli jste již zde, lezli jste po zemi, vaše matka či váš otec se s vámi mazlili. Zde jste ovšem capkali, pohybovali rukama, ale co jste tu vnitřně prožívali, to v obyčejném vědomí nevíte. Přesto to byl čilejší, intenzivnější duševní život než ten pozdější. Neboť tento intenzivnější duševní život plasticky vytvořil např. váš mozek, pronikl vaše ostatní tělo a plasticky je vytvořil. Existoval intenzivní duševní život, a do tohoto duševního života se cítil dávný Ind přesazen v tom okamžiku, kdy si řekl *já jsem*.

Představte si to jen zcela živě, jak to bylo. On se necítil v současném okamžiku, když řekl k sobě *já jsem*, cítil se přesazen zpět do své doby útlého dětství, cítil se tak, jak se cítil v době, kdy byl dítětem a říkal odtud ke svému celému pozdějšímu životu *já jsem*. Neměl vůbec pocit, že nyní může k sobě říkat *já jsem*, nýbrž že se k tomu musel vrátit zpět do svého útlého dětství. Potom proudila jaksi z oné první doby útlého dětství do dalších všech let ona síla, která říká *já jsem*. Toto zpětné přesazení sebe, to bylo něco zcela přirozeného. Ale s tím bylo spojeno něco jiného. Když se lidé takto přesazovali zpět, říkali tedy jaksi - vyjádřím to nyní poněkud groteskně, ale je to přece pravda Vracím se nyní zpět do té malé hlavičky, kterou jsem měl, když jsem byl dítětem, neboť zde uvnitř je duševní život, který se mi nyní stává průhledným, který říká *já jsem*. - U dnešního člověka je tomu také ještě tak, jen o tom nic neví, ale v dávných dobách si o tom vypracoval vědění. Ale tím vězel uvnitř v tomto duševním životě útlého dětství a věděl o tomto duševním životě, který prožíval jako dítě, že není z tohoto světa: To jsem si přinesl z doby, když jsem ještě neměl žádné tělo. To jsem měl v duchovně-duševním světě. Zde uvnitř jsem pocítil nejintenzivněji své *já jsem*, cítil jsem je a prožíval a přinesl jsem si je sebou, a když jsem obdržel tělo, tu to jaksi vplynulo do budování těla. A potom, poté co vplynulo do budování těla, vystoupil mi opět z nitra můj vlastní duševní život. - Ale to nejprve vniklo do tohoto nitra, poté co tu dříve žilo v duchovně-duševním světě. To znamená, když tento dávný indický jogín nejprve se přesadil svým dýchacím procesem do své doby útlého dětství, vnímal dobu před svým pozemským bytím. To mu vyvstalo jako nějaká vzpomínka. Právě tak jako když si člověk dnes vzpomíná na něco, co prožil před 10 lety, tak to bylo jako vy stoupení vzpomínky v okamžiku, kdy *já jsem* vystřelovalo duši, když se v této dávné indické době člověk posílil vnitřně dechovým cvičením a umrtvil kolem sebe zevní

svět. zato ale oživil to, co nebylo nyní jeho vnějším světem, nýbrž co bylo vnějším světem dříve, než člověk sestoupil do fyzického světa pozemského.

Člověk byl skutečně tehdy - chci-li to opět označit dnešním výrazem, který ale zní samozřejmě nekonečně šosácky, když jej použije pro ony dávné doby - člověk byl vyzdvižen studiem jógy ze současného pozemského bytí a pozdvižen do bytí duchovně- duševního. Lidé vděčili tehdy tomuto studiu za to, že byli vyzdviženi do duchovně-duševních světů. Lidé měli poněkud jiné vědomí, než je máme dnes my. Ale právě když byl člověk v tehdejší smyslu učencem jógy, mohl myslit - ostatní lidé myslet nemohli, ostatní lidé mohli jen snít ale vmýšlel se do nadsmyslového světa, z něhož sestoupil do pozemského bytí.

To je současně charakteristika oné doby pozemského vývoje, která, chceme-li to poněkud hrubě charakterizovat, předcházela např. řecko-římskému nazírání ve čtvrtém poatlantickém období. Tu *já jsem* proniklo více do člověka v obyčejném vědomí denním. Sice měla řeč tehdy ještě *já* obsaženo ve slovese, *já* nebylo ještě tak odděleno jako u nás, ale existoval vždy již zřetelný zážitek *já*. Tento zřetelný zážitek *já* byl nyní přirozenou, samozřejmou skutečností vnitřního života. Za to byla již zevní příroda více méně bez duše.

Řek měl vždy ještě schopnost prožívat vedle sebe obě hlediska, a to bez zvláštního školení. Řek prožíval ještě zřetelně, i když slaběji než lidé dávné doby, v prameni, v řece, v hoře, ve stromu duchovno-duševno. Ale současně mohl nepřihlížet k duchovnu-duševnu, mohl prožívat v přírodě to, co je mrtvo a mít pocit *já*. To dává zejména řečtví jeho zvláštní charakter. Řek neměl ještě takové nazírání na svět jako my. Mohl sice již vyvíjet o světě takové pojmy a ideje jako my, ale mohl brát současně vážně ona nazírání, která byla dána ještě v obrazech. Žil vůbec jinak, než žijeme my dnes. Jdeme např. do divadla, abychom se pobavili. Aby se člověk pobavil, chodilo se vlastně teprve v Řecku do divadla. Smím-li se tak vyjádřit, nechodilo se za pobavením např. do divadla za dob Euripida, sotva za doby Sofokla, v žádném případě v dobách Aischyla nebo vůbec ještě v starších dobách. Tu se chodilo na dramatická představení za jinými cíli. Lidé měli zřetelný cit, že ve všem, ve stromu, v prameni a řece žijí duchovně-duševní bytosti. Když člověk tyto duchovně-duševní bytosti prožívá, tu má v životě okamžiky, kdy nemá žádný silný pocit *já*. Vyvine-li ale opět tento silný pocit *já*, což museli dávní lidé hledat ještě školením jógy, a co Řek již nepotřeboval hledat školením jógy, potom se stává kolem něho vše mrtvým, potom vidí jaksi jen mrtvolu přírody. Tím se ale člověk opotřebovává. Říkal si: Život člověka spotřebovává. Řek to cítil jako jakýsi druh duševního a tělesného onemocnění, když nahlížel jen na mrtvou přírodu. To člověk pocíťoval živě v starších řeckých dobách, že denní život činí člověka nemocným, že člověk něco potřebuje, čím se opět stával zdravým, a to byla tragédie. Aby se člověk stal zdravým, protože cítil, že se spotřebovává, že se činí v jistém smyslu nemocným, potřebuje, chce-li vůbec zůstat zcela člověkem, léčení, proto chodil na tragédii. A tragédie se ještě za doby Aischylovy hrála tak, že lidé pocíťovali toho, kdo tragédii vytvářel, kdo ji zpracovával, pocíťovali jako lékaře, který- opět opotřebovaného člověka v jistém smyslu činil zdravým. City, které tu byly podněcovány, city strachu, soucitu s hrdiny, kteří vystupovali, působily jako lék.

Pronikaly člověka, a když je překonával, tyto city strachu a soucitu, vytvářely v něm krizi, jako se např. tvoří krize u pneumonie (zánětu plic). A když se tato krize překoná, člověk se uzdraví. Tak byla pořádána dramata, aby se lidé, kteří se cítili jako lidé spotřebováni, uzdravili. To byl pocit, který se přinášel ve starší řecké době vstříc tragédii, divadlu. A to bylo z toho důvodů, protože si lidé říkali: Když cítím své /á, potom je svět zbavován bohu. Tragédie předvádí zase boha, neboť byla v podstatě předváděním božského světa a osudu, který' musí strpět dokonce i bohové, tedy předvádění toho, co se uplatňuje za světem jako duchovno. To bylo to, co bylo v tragédii předváděno.

Tak bylo pro Řeka ještě umění jakýmsi procesem léčení. A když první křesťané prožili, co bylo dáno ve vtělení Krista v Ježíši a mohli přemýšlet o tom, co bylo v evangeliích, a mohli cítit: Jak Kristus Ježíš kráčel k utrpení a ke smrti na kříži, k Zmrtvýchvstání, k Nanebevstoupení, pociťovali jaksi vnitřní tragédii. Proto nazývali Krista stále více lékařem, spasitelem, velkým lékařem světa. Řek pociťoval ve starší době tuto léčivou spásu u své tragédie. Lidstvo mělo postupně dospět k tomu, aby prožívalo a cítilo, co je historicky léčivé a spásné, když se pohlíží na mystérium Golgoty, když se v srdci prožívá mystérium Golgoty, velká tragédie Golgoty. Ve starém Řecku chodili lidé na tragédii, zejména v době Aischylově, v níž se to, co dříve bylo slaveno jen v temnotě mystérií, stalo více veřejným. Co lidé viděli v této starší tragédii? Objevil se bůh Dionysios. Bůh Dionysios to byl, kdo se vypracoval z pozemských sil, z duchovních sil Země. Bůh Dionysios, protože se vypracoval z duchovních sil a pronikl na povrch Země, spoluprodělával utrpení Země. Cítil jaksi jako bůh duševně - ne tak, jak to bylo u mystéria Golgoty také tělesně -, co to znamenalo žít mezi bytostmi, které procházejí smrtí. Neučil se na sobě smrt sám prožívat, ale učil se na ni nahlížet. Lidé cítili, zde je bůh Dionysios, který hluboce mezi lidmi trpí, protože musel pohlížet na vše, čím trpí lidé. Nejprve byla na jevišti jen jedna bytost, bůh Dionysios, trpící Dionysios, a kolem něho chór, který mluvil recitačně, aby lidé mohli slyšet to, co se dělo v tomto bohu Dionysovi. Neboť to byla vůbec první postava tragédie, že touto jedině skutečně jednající osobou, která vystupuje, byl bůh Dionysios a kolem něho chór, který recitoval, co se dělo v duši Dionysovč. Jen postupně stávalo se z jedné osoby, která představovala boha Dionysia v starších dobách, více osob a potom z této hry pozdější drama. Tak lidé prožívali v obraze boha Dionysia. A později prožívali ve skutečnosti jako historickou skutečnost trpícího a umírajícího Boha, Krista. Jednou se to mělo odehrát před lidstvem jako historická skutečnost, takže to mohli všichni lidé cítit, co se jinak v Řecku prožívalo v tragédii. Ale když lidstvo žilo vstříc tomuto velkému historickému dramatu, bylo drama, které bylo tak posvátné ve staré řecké době, že se v něm pociťoval spasitel, divy způsobující lék lidstva, bylo toto drama stále víc a více, řekl bych, svrhováno ze svého podstavce a stalo se látkou k zábavě, jak je tomu již u Euripida. Lidstvo žilo vstříc době, v níž potřebovalo něco jiného, než dostávat v obraze předváděný duchovně-duševní svět, poté co byla pro nazírání příroda zbavena duše. Říkali: „To je duchovno-duševno, to je Země; ta má článek a jeden takový článek je hora.“ - Ale příroda se stala mrtvou. Člověk prožíval *já jsem* v nitru. Ale byl by tu

zůstal stát jako poustevník na Zemi zbavené ducha a duše, kdyby nemohl pohlížet ke Kristu. Na tohoto Krista však, na něho nesmí pohlížet pouze z vnějšku, takže On zůstává něčím zevním, musí ho přijmout do *já*. Musí být s to říci, když se odvrátí od svého všedního *já jsem* „Ne já, nýbrž Kristus ve mně.“ - Chceme-li schématicky znázornit, co tu bylo, tak bychom mohli říci: „Člověk pociťoval kolem sebe kdysi dávno přírodu, ale prožíval tuto přírodu všude produševněnu a produchovněnu, to bylo v dávné periodě lidstva.

V pozdějších dobách pociťoval člověk také přírodu, ale pociťoval možnost vnímat nyní vůči přírodě – zbavené duše - vlastní *já jsem*. Tu ale potřeboval za to obraz Boha existujícího v člověku a pociťoval to v bohu Dionýsovi, který mu byl předvá děn v řeckém dramatu.

Ještě v pozdější době pociťoval člověk opět přírodu zbavenou duše, v sobě *já jsem*. Drama se ale stalo skutečností. Na Golgotě se zvedá kříž. A současně vzchází člověku to, co původně ztratil, v jeho vlastním nitru a vyzařuje z jeho vlastního nitra: „Ne *já*, nýbrž Kristus ve mně.“

Jak to říkal člověk dávných dob? Nemohl to říkat, a prožíval toto: „Ne *já*, ale božské duchovno kolem mě, ve mně, všude.“ - Člověk ztratil toto „božské duchovno všude, kolem mne, ve mně“; našel to znovu v sobě a vědomě říká nyní totéž, co původně prožíval nevědomě: „Ne *já*, nýbrž Kristus ve mně“. - Původní skutečnost, která byla nevědomě prožívána v době, než člověk prožíval své *já*, ta se stává skutečností vědomou, zážitkem Krista v lidském nitru, v lidském srdci, v lidském duševnu.

Nevidíte tu, když se nakreslí triviální schéma, přímo a doslova to, co se musí potom vyjádřit v idejích? Nevidíte celý svět vyplněn Kristovým Duchem, který vzchází v nitru člověka, že On nejprve přichází sem z kosmu do člověka? A ujasněte si, jaký význam má pro člověka sluneční světlo, jak člověk fyzicky nemůže žít bez slunečního světla, jak nás světlo všude obklopuje, potom budete moci také pochopit, když vám řeknu, že v oněch dávných dobách, o nichž jsem dnes hovořil, cítil se člověk naprosto jako světlo ve světle. Cítil, že náleží ke světlu. Neříkal *já jsem*, vnímal sluneční paprsky, které dopadaly na Zem a nerozeznával se od slunečního světla, od slunečních paprsků. Kde vnímal světlo, vnímal také sebe, neboť se v něm cítil přítomen. Když světlo přicházelo, cítil se na vlnách světla, na vlnách slunečná - Slunce.

S Kristem se toto světlo stalo působivým v jeho vlastním nitru. Je to slunce, které vchází do jeho vlastního nitra a v jeho vlastním nitru působí. Stojí to samozřejmě mnohokrát v bibli, toto srovnání Krista se světlem, ale chce-li dnes anthroposofie opět upozornit, že tu máme co činit se skutečností, potom se dnes vzpírají ti lidé, jejichž fakulta je v univerzitních seznamech označena jako bohosloví. Odmítají vlastně vědění o těchto věcech. A je již hluboce významnou skutečností, že právě v Basileji existoval jednou takový učenec v oboru bohosloví, který byl také přítelem Nietzschevým: Overbeck, který napsal knihu o křesťanskosti dnešní theologie. S touto knihou chtěl vlastně jako theolog konstatovat, že máme ještě křesťanskost, že tehdy, v sedmdesátých letech minulého století, ještě existovala tato křesťanskost, že se ale také

již mnoho věcí stalo nekřesťanskými, ale že v každém případě theologie prý již křesťanská není. To chtěl dokázat profesor theologie Overbeck, který působil na theologické fakultě v Basileji svou knihou o křesťanskosti dnešní theologie. To se mu také velkou měrou podařilo. A kdo tuto knihu bere vážně, dochází k přesvědčení: Muže existovat dnes ještě mnoho křesťanského, ale moderní theologie se stala v každém případě nekřesťanskou. Může dnes ještě existovat mnoho křesťanských věcí, ale když začnou theologové hovořit o Kristu, tak nejsou jejich slova v žádném případě již křesťanská. Tyto věci se jen obyčejně neberou dosti vážně. Ale měly by být brány vážně, neboť kdyby byly vážně brány, potom bychom nahlíželi nejenom nutnost dnešního anthroposofického působení, nýbrž bychom nahlíželi také celý význam anthroposofie. A uvědomovali bychom si především zodpovědnost, kterou máme dnes vůči současnému lidstvu vzhledem k něčemu takovému, jako je anthroposofické vědění. Neboť anthroposofické vědění by muselo být vlastně dnes základem všeho vědění. Všechno vědění, zvláště vědění sociální, by muselo být čerpáno z tohoto vědění anthroposofického. Neboť když se lidé učí, že v nich žije světlo Krista - Kristus ve mně když to plně prožívají, učí se spatřovat v sobě něco jiného než to, co se obdrží, když pohlíží na člověka jen jako na mrtvolu přírody. Ale z tohoto nazírání, že člověk náleží k přírodě, která se stala mrtvolou, vznikla naše antisociální přítomnost.

A ke skutečnému nazírání, které může učinit lidi zase bratry, které může opět přinést do lidstva skutečné morální impulsy, k tomuto nazírání může dospět jen tehdy, pronikne-li člověk k pochopení slov: „Ne já, ale Kristus ve mně“ - nalezne se Kristus jako působivá síla právě ve styku člověka k člověku. Bez tohoto poznání nepokročíme vpřed. Potřebujeme toto poznání a toto poznání musí být nalezeno. Pokročíme-li až k němu, potom se dostaneme také dále za toto poznání, potom dospějeme k prokřesťanstění našeho sociálního života.